

МЕМУАРИ АКТИВНИХ УЧАСНИЦЬ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

Ю. О. Драчук, О. В. Отземко

Анотація. У даній роботі аналізується інформаційний потенціал мемуарів жінок – активних учасниць громадсько-політичних рухів під час революційних змін 1917–1921 рр. в Україні. Під час дослідження спогадів було застосовано методи аналізу та синтезу, узагальнення, історико-генетичний, історико-порівняльний, біографічний, хронологічний. Визначено, що кожна з жінок скористалася тими можливостями, що дав революційний час та стала активною діячкою державного будівництва «свого» уряду.

Ключові слова: УНР, жінка, жіноча історія, мемуари, революціонерки.

Період Національної революції 1917–1921 рр. характеризується активною політичною, культурною, військовою діяльністю українських національних сил, спрямованою на побудову самостійної держави. На політичній арені переважали чоловіки, що були на передових позиціях «творення» тогочасної української історії. Найвідомішими серед них були М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, П. Скоропадський, Н. Махно та інші. «Чоловіча» концепція Української національної революції досі залишається найбільш впливовою. Науковці, зосереджуючи увагу на важливих питаннях пошуку Україною власного національно-державницького шляху, ретельно вивчаючи різні його аспекти, основну увагу приділяють чоловікам.

Однак варто пам'ятати і про жінок, які також брали участь у революції, захищаючи свої переконання та інтереси. Жіноцтво було на рівні з чоловіками у побудові держави, створенні організацій, роботі на керівних посадах тощо. І лише останніми роками почали з'являтися праці, автори яких показують жіноче обличчя революційних подій 1917–1921 рр. в Україні. Зважаючи на це, актуальним, на нашу думку, є вивчення мемуарів жінок – активних учасниць революційних подій 1917–1921 рр..

Значний внесок у вивчення історії жіночого руху II пол. XIX – поч. XX ст., та ролі жінок в національній революції 1917–1921 рр. зробили Л. Смоляр, Л. Петришина, О. Оніщенко, О. Лабур, зокрема джерелознавчий аспект розглядається в статтях О. Бон та В. Пархоменко, біографічні дослідження належать М. Вороніній, І. Липовецькому, Л. Гонюковій [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9].

Метою даної розвідки є розкриття інформаційного потенціалу мемуарів жінок – активних учасниць громадсько-політичних рухів щодо їх сприйняття революції та ставлення до державного будівництва під час революційних змін.

Говорячи про період напередодні революції, зокрема II пол. XIX – поч. XX ст., варто зауважити, що він позначився появою різноманітних жіночих рухів та організацій. Вони розвивалися на тлі невдоволення жінок правовою та освітньою дискримінацією, активізувалися на тлі модернізаційних процесів в економіці, а також зазнали впливу емансипаційних ідей, що захопили Західну Європу. Різноманітні благодійні, освітні, з часом громадсько-політичні товариства і клуби, союзи об'єднували найактивнішу частину жіноцтва, яка на початку XX ст. вже готова була відстоювати свої права [1].

Відзначимо також участь жінок у політичних партіях – українських і загальноросійських. Частина активного жіноцтва були учасницями національного руху. Чимало було і тих, кого приваблювали ідеї російської соціал-демократії. З ентузіазмом зустрівши революційні зміни 1917 р., вони свідомо долучилися до будівництва держави – кожна своєї. Серед членів Української Центральної Ради була 21 жінка. Л. Петришина, досліджуючи це питання, зазначає, що жінки-діячки, що увійшли до УЦР, з великим натхненням, не шкодуючи сил, працювали на розбудові держави [2, с. 146]. О. Оніщенко відзначає, що хоча кількість жінок в революційних органах не була пропорційною до їх

частки в населенні, але результати практичної роботи були помітними, а подекуди визначними [3, с. 58].

Отже, жінки, за визначенням О. Лабур, виступили певними «агентами революційних подій» [4, с. 45]. Розглянемо, спираючись на мемуарні джерела, як скористалися «вікном можливостей» ті, хто був готовий до активної політичної, професійної діяльності. Мемуари не тільки дають можливість вивчити діяльність авторок, а і побачити їх ставлення до подій, відчутти емоційний стан, що є важливою властивістю «єго-документів» [5; 10]. Саме тому для аналізу залучено спогади активних учасниць українського громадсько-політичного руху Софії Русової, Надії Суровцової, Тамари Петрів, а також революціонерок-соціал-демократок Євгенії Бош та Серафіми Гопнер [11; 12; 13; 14; 15].

При вивченні життєвого шляху авторок мемуарів відразу кидається у вічі схожість біографій. Усі жінки походили з заможних сімей, що дало можливість отримати непогану освіту. Усі закінчили, як мінімум, жіночу гімназію, Н. Суровцова, Т. Петрів і С. Гопнер продовжили освіту на вищих жіночих курсах, С. Гопнер навіть встигла повчитися на літературному відділенні Паризького університету.

На початку ХХ ст. всі вони були активними громадськими діячками, учасницями різноманітних товариств, гуртків, в тому числі підпільних. С. Русова з 80-х років XIX ст. перебувала під наглядом поліції за зв'язки з революційними колами, Н. Суровцова брала активну участь в українському студентському житті у Петербурзі. Є. Бош вступила до РСДРП у 1901 р., була головою обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю і Головного комітету РСДРП(б), побувала в засланні в Іркутській губернії [7, с. 165]. С. Гопнер, членкиня РСДРП з 1903 р., активно працювала не тільки в підпіллі, а також в еміграції у Франції, де перебувала в 1910–1916 рр.

Т. Петрів, навчаючись на ВЖК у Києві, відвідувала український клуб «Родина», де мала нагоду зустрічатися з багатьма визначними представниками українського громадянства – С. Єфремовим, А. Ніковським, О. Олесем, І. Стешенко, Л. Старицькою-Черняхівською та ін. [13, с. 18]. Дівчина розповсюджувала нелегальну соціалістичну літературу, хоч до партії не належала, а діяла просто з завзяття і тому, що то була українська справа [8, с. 18]. «Безтурботно помахуючи муфтою, що була наповнена одержаними з-за кордону, друкованими на тонесенькому папері, брошурами, як «Самостійна Україна – не соціалістичне гасло», або чимсь іншим, я йшла вулицями Києва, часом із якимсь незрозумілим героїзмом підходячи до поліцейя та запитуючи його про якусь добре відому мені вулицю», – так пише Петрів, згадуючи цей період свого життя [цит. за: 13, с. 18].

Спогади жінок відобразили розмаїття реакцій на події лютого-березня 1917 р. Студентка-киянка Тамара Петрів із захопленням пише: «На стіні моєї скромної студентської кімнати висить плякат, на цьому плякаті, на тлі густо синього неба, золоте сонце, а над його гострими променями напис – «Україна є, була і буде!». Кожного ранку, коли, прокинувшись, гляну на цей плякат, зразу так радісно стає на душі. Хутче, хутче вставати, не гаяти ані хвилики часу, бо роботи ж так багато! ...Із перших днів революції якимось зовсім непомітно для самої себе я увійшла в групу української активної молоді, яка завжди була напоготові для виконання найрізноманітніших доручень і завдань» [13, с. 10–11]. Вона надзвичайно емоційно та з великим патріотичним піднесенням, згадує українську маніфестацію, що проходила у Києві 19 березня 1917 р. Загалом цей період у пам'яті Петрів залишився часом великих революційних перетворень, що ознаменував нову сторінку історії України: «Дні летять один за другим і кожний приносить щось нове і радісне» [13, с. 11].

Теж студентка, але в Петербурзі, Надія Суровцова більш обережна в оцінках: «Настрій був бадьорий, події захоплювали, билось серце, а одночасно туга охоплювала, що не наша то революція, не нам, нашому народові, несе вона звільнення. <...> Що ж до України, то я була певна, що самий ліберальний російський уряд так само душитиме національну культуру та наше селянство» [12, с. 62].

Досвідчена С. Русова початок революційних перетворень у своїх спогадах описувала так: «Довго не вірилося, коли прийшли перші відомості про революцію в Петербурзі в

лютому 1917 р. Можуть дати й нам якусь волю, а може й цілковите національне визволення!» [11, с. 178].

Теж досвідчена соціал-демократка С. Гопнер згадувала це так: «в своєму звіті я характеризувала перші моменти революції в Катеринославі таким чином: «революція в Катеринославі прийшла по телеграфу». І дійсно, в самому Катеринославі ніякої революції в сенсі бойових зіткнень не було, вона прийшла туди ззовні і прийшла саме «по телеграфу»!» [16, с. 15]. Описуючи усі свої враження вона додає: «Перші звістки про закінчений переворот викликали почуття величезного підйому. Але цей настрій не було загальним. Картина перших днів, коли ми, більшовики, опинившись прибульцями, що запізнилися, не відразу орієнтувалися в обстановці і втратили ініціативу, що потрапила, в руки меншовиків, викликала своєрідне збентеження, навіть пригніченість у деяких товаришів. <...> Але становище змінилося, коли з'явилися товарищі – більшовики, які змогли події очолити» [15, с. 16–20].

Ще більш сухо доленосні події описує Євгенія Бош: «В перші дні березневого повстання український робітник та селянин знаходилися у стані передранкової дрімоти, вони ще не були розбуджені набатним закликком могутньої Російської революції. Київ та уся Україна не брали участь у цьому першому бої робітників і солдат. Відрізані від авангарду революції робітники та солдати тривожно прислухалися і чекали, чекали, що скаже червоний Петроград» [14, с. 7]. Авторка ховається за пафосними фразами, роблячи акцент саме на комуністичній партії, їхніх зборах та констатації ходу подій, що загалом притаманно радянській мемуаристиці, не виказуючи емоцій, але ставлення до ситуації в Києві та Петрограді позначає досить чітко.

Загальний настрій спогадів про початок революції, все ж таки, – надія, правда в кожного своя. І ця надія на зміну влади, зміну свого положення спонукала жінок до активної діяльності, яку вони докладно описали в мемуарах. С. Русова стала членкинею Центральної Ради, очолювала департамент дошкільного виховання та позашкільної освіти Міністерства народної освіти та Всеукраїнську учительську спілку [9]: «На початку серпня (1917 р.) міністр Стешенко офіційно запросив мене завідувати в його міністерстві відділами дошкільної освіти і дошкільного виховання. З радістю прийняла я цю пропозицію і якнайскоріше повернулася до Києва. <...> Весело було ставати до добре відомої мені теоретичної праці, але як її зорганізувати й провадити її на величезному терені цілої України?» [11, с. 179].

Н. Суровцова працювала повітовим інструктором УЦР на Уманщині, про що писала: «Що то за посада, мені не дуже ясно, але очевидно те, що я носій і вісник революції та повстання України. Решта виявиться якось згодом, а поки що моє серце повне ентузіазму, бо північні сумніви, що революція нічого не принесе моїй батьківщині, потроху розвалюються, адже я на власні очі бачила у Києві, як вирує саме українське життя, я не раз побувала у будинку Центральної Ради...» [12, с. 63]. Після агітаційної роботи провадила роботу з українізації військових частин, далі працювала начальницею загального відділу Міністерства закордонних справ: «А той, в свою чергу, запропонував і мені перейти з ним туди на роботу, тим більше, що я знала порівняно незле мов, французьку та німецьку. Його пропозиція мені дуже сподобалась. Я ставала таким чином біля самого джерела політики, міжнародних справ» [12, с. 75].

Т. Петрів у рідному Житомирі працювала в губерніяльному відділі Центральної Ради, як секретар відділу позашкільної освіти в комісаріаті освіти, займалася просвітительською діяльністю у «Просвіти» [8, с. 18; 13, с. 12].

Діяльність С. Русової, Н. Суровцової, Т. Петрів відбувалася на тлі бурхливих подій революції, що з різним ступенем інформативності та емоційної наповненості відбилося в їх спогадах. Русова та Суровцова докладно і досить критично пишуть про часи правління П. Скоропадського, за яких продовжували працювати, зупиняються на подіях часів Директорії, з сумом описують переїзди уряду з місця на місце [11, с. 181–186, 12, с. 32–39]. Описання більшовицької влади має трагічно-негативне забарвлення, яке супроводжується

надією на повернення «наших» [11, с. 53]. У будь-якому випадку при «своїй владі» тривала активна робота. Як пише Н. Суровцова, яку в грудні 1918 р. призначили секретарем інформаційного бюро УНР (бюро на чолі з О. Шульгіним вирушило до Франції): «Адже ця місія мала представляти Україну уперше в країні Антанти! Це ж не яка-небудь Італія! Париж, центр світової політики, осідок надзвичайних дипломатів!...І мені випало їхати також туди. Я підготувала не лише документи, а й велику бібліотеку інформаційного бюро, секретарем якого мене було призначено» [12, с. 89].

Усі три активні учасниці Української революції врешті опинилися в еміграції, де власне і було написано мемуари С. Русової і Т. Петрів, які увібрали в себе і задоволення від роботи на благо своєї країни, і розгубленість, і розпач під час евакуацій, і надію на те, що все владнається. Н. Суровцова у 1925 р. повернулася в радянську Україну, 27 років провела в таборах і тюрмах. По звільненні до кінця життя писала та доповнювала свої спогади, які не встигла побачити опублікованими (померла в 1985 р.) [6, с. 150–151].

Не менш захопливу кар'єру зробили і соціал-демократки. Є. Бош у 1917 р. фактично очолювала перший радянський уряд України – Народний секретаріат (формально вона була народним секретарем внутрішніх справ). У свої мемуарах «Рік боротьби» Євгенія Богданівна про цю подію писала так: «...визнаючи, що влада на Україні повинна належати тільки правомірним організаціям Рад Роб. Солд. і Кр. Депутатів, – з'їзд ухвалив виділити з себе Ц.І.К., який являється вищим органом влади на Україні» [14, с. 88]. У липні 1918 р. жінка, як делегатка перебувала на І з'їзді КП(б)У, а незабаром керувала більшовицькими збройними загонами на українській території [17, с. 84]. Наступного року того ж місяця Бош призначена надзвичайною уповноваженою Раднаркомом УСРР із організації політичної боротьби в прифронтовій смузі Південного фронту. Загалом, спогади Є.Бош «Рік боротьби. Боротьба за владу на Україні з квітня 1917 р. до німецької окупації» являють собою досить сухий щільний текст, який за жанром межує з історичним оповіданням. Недарма автори вступу до її спогадів відзначали, що «стосовно образу Євгенії Богдановни ця книга дає читачеві дуже мало» [14, с. 5].

С. Гопнер на початку своєї кар'єри була членом Катеринославського комітету РСДРП(б), редактором газети «Звезда» і членом місцевої ради. 1918 р. була обрана секретарем ЦК КП(б)У. У 1919 р. вона стала начальницею інструкторських курсів політуправління 12-ї армії. Основною сферою діяльності революціонерки була активна пропагандистська робота серед населення Катеринославщини.

Спогади С. Гопнер, присвячені переважно революційним подіям у Катеринославі, відбивають більшовицький погляд на ситуацію в 1917 р. Енергійний стиль спогадів демонструє беззаперечну правоту РСДРП(б), до міського комітету якого входила авторка. Щодо ставлення до українських визвольних змагань то, С. Гопнер згадувала так: «Ми, катеринославці, особливо у перші тижні революції жодного разу не згадували, що ми працюємо на Україні. Єкатеринослав був для нас найбільшим містом півдня Росії – і тільки». Цікаво, що авторка визнає не увагу до національного питання помилкою, яка потім спричинила «дуже великі ускладнення» [15, с. 27]. У спогадах наводиться багато різних документів, але на відміну від сухого і щільного тексту Євгенії Бош відчувається енергія «учасника перетворень» [14, с. 30–31].

Варто відзначити, що спогади Є. Бош та С. Гопнер останніми роками привернули увагу дослідників як великий масив революційної жіночої мемуаристики, яка особливо значення набуває з огляду на досить вагоме місце авторок в революційних подіях. О. Лабур, вважає, що аналіз їх мемуарів потрібен для вивчення політики більшовиків щодо жінок України, а також дозволяє зрозуміти авторське сприйняття жіночого розкріпачення, котре запропонували більшовики, зафіксувати феномен «суспільного в особистому», коли боротьба за радянську владу сприймалася як життєва необхідність, важливий елемент самореалізації [17, с. 83]. Для нас це ще один варіант використання так званого жіночого «вікна можливостей», що відкрилося у 1917 році.

Отже, як свідчать мемуари, кожна з зазначених діячок активно будувала «свою» країну. Завдяки розвитку жіночого руху та революційним змінам, що відбулися у 1917–1921 рр., цим жінкам вдалося долучитися та стати активними діячками державного будівництва, займаючи високі посади у «своїх» урядах. Усі жінки скористалися тими можливостями, що дав революційний час та кардинально змінили своє життя, вийшовши на політичну арену.

Аннотация. В данной работе анализируется информационный потенциал мемуаров женщин-активных участниц общественно-политических движений во время революционных изменений 1917–1921 гг. в Украине. Во время исследования воспоминаний были применены методы анализа и синтеза, обобщения, историко-генетический, историко-сравнительный, биографический, хронологический. Определено, что каждая из женщин воспользовалась теми возможностями, что дало революционное время и стала активной деятельницей государственного строительства «своего» правительства.

Ключевые слова: УНР, женщина, женская история, мемуары, революционерки.

Abstract. In this article analyzes the information potential of the of memoirs of women – active participants in socio-political movements during the revolutionary changes of 1917–1921 in Ukraine. The methodological bases of the work are the methods of analysis and synthesis, generalization, historical-genetic, historical-comparative, biographical, chronological. It is determined that each of the women took advantage of the opportunities given by the revolutionary time and became an active participant in the state building of "own" government.

Key words: Ukrainian National Republic, woman, women's history, memoirs, revolutionaries.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. Одеса: Астропринт, 1998. 408 с.
2. Петришина Л. Жіночий рух в Україні у 1917 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського*. Серія: Історичні науки. 2006. № 1. С. 145–149.
3. Оніщенко О. В. Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік. URL: <https://vseosvita.ua/library/zinki-v-suspilno-politichnomu-zitti-ukraini-1917-rik-33727.html>
4. Лабур О. В. «Вікно можливостей?»: гендерна ситуація на хвилі революційної політики з Лютого 1917 року в Україні. *Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*. Сторінки історії. 2019. Вип. 40. С. 42–58.
5. Бон О. Захоплення більшовиками Києва у січні 1918 року очима українських гуманітаріїв: его-документи. *Київські історичні студії*. 2018. № 1 (6). С. 1–5.
6. Пархоменко В. А. Мемуарні свідчення про події 1917–1921 рр. в радянській Україні: до загальної характеристики. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського*. Серія : Історичні науки. 2014. Вип. 3.37. С. 148–153.
7. Вороніна М. С. Євгенія Бош – полум'яна революціонерка (гендерний аналіз особистості). *Гуржійівські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 163–165.
8. Липовецький І. Тамара Петрів. *Дороговказ: орган вояцької думки і чину*. Торонто, 1969. Січень – березень. Ч. 23 (42). С. 18–20.
9. Гонюкова Л. Софія Русова і український жіночий рух. Етнічна історія народів Європи. 2000. Вип. 7. С. 46–49.
10. Суржикова Н. В. Эго-документы: интеллектуальная мода или осознанная необходимость? *История в эго-документах: Исследования и источники*. Екатеринбург: Издательство «АсПУр», 2014. С. 6–13.
11. Русова С. Мемуари. Щоденник. К.: Поліграфкнига, 2004. 544 с.
12. Суровцова Н. Спогади. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1996. 432 с.
13. Петрів Т. «Весна 1917 року в Києві». Бюлетень СБУВ. 1962. Ч. 12. С. 10–12.
14. Бош Е. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. Москва.- Ленинград: Госиздат, 1925. 272 с.
15. Гопнер С. Октябрьская революция в Екатеринославе *Сквозь бурю времени: Воспоминания участниц революционного движения и социалистического строительства на Украине и в Молдавии*. Кишинев: Картя Молдовеняска, 1979. С. 60–76.
16. Гопнер С. Большевистская организация накануне и в первый год февральской революции в Екатеринославе. *Летопись революции: журнал по истории КП(б)У и Октябрьской Революции на Украине*. № 2 (23): Март – Апрель. 1927. С. 7–31.
17. Лабур О. В. Джерелознавчі аспекти вивчення друкованих свідчень старих більшовичок Є. Бош, С. Гопнер, О. Коллонтай. *Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*. Сторінки історії. 2015. Вип. 40. С. 81–90.